

Emine KALAJA-HAJDARI

DËSHMITË EPIGRAFIKE TË PRANISË SË HYJNIVE TË LINDJES NË DARDANI

Ndryshimet që ndodhen në Dardani pas pushtimit romak, përveç tjerash u manifestuan edhe në botën shpirtërore, duke sjellë kësisoj praktika të reja religjioze, bashkë me to edhe një numër kultesh të religjionit oficial dhe jooficial romak. Në mesin e tyre vend domethënës zinin edhe kultet e ardhura nga Lindja, të cilat adhuroheshin e nderoheshin në gjithë territorin e Perandorisë Romake. Prania e adhurimit të tyre është dëshmuar edhe në truallin dardan. Në mungesë të burimeve literare, për ndriçimin e praktikave religjioze, rrugës së përhapjes dhe nivelit të adhurimit të tyre, sidomos nëpër provinca, burimet kryesore për ndriçimin e këtyre aspekteve mbeten ato epigrafike dhe materiali arkeologjik. Përmbajtja e teksteve epigrafike, forma e tyre, por edhe fakti se ato ngriteshin nga elitat municipale, ushtarët, të liruarit e të tjerë, shërbejnë si burime të rëndësishme përmes të cilave mund të ndërtohen narracione historike të ardhjes dhe përhapjes së formave të besimit edhe në këtë pjesë të botës antike, Dardanisë, që njihet për diversitetin religjioz.

Zbulimet e deritanishme, veçanërisht ato epigrafike dhe ikonografike, japin prova të drejtpërdrejta të përhapjes së kulteve të ndryshme në tërë territorin dardan. Në mbishkrime epigrafike, pos hyjnive romake, greke dhe indigjene, janë paraqitur gjithashtu një grup hyjnishë lindorë të ardhur në këtë pjesë të Perandorisë Romake si pasojë e rrethanave të ndryshme politike, ekonomike, si dhe për faktin se, Dardania, gjeografikisht, ishte një urë lidhëse në mes Lindjes dhe Perëndimit, dhe si e tillë ajo ishte një zonë ku takoheshin kulte dhe fenomene kulturore e shpirtërore. Këto forma të reja të besimit, përpos

përmes zyrtarëve romakë, ishin sjellë këtu edhe nga ushtarë, tregtarë, udhëtarë dhe aventurierë të të gjitha llojeve.

Nga mbishkrimet epigrafike, të zbuluara deri më tani në këtë hapësirë, na është dëshmuar adhurimi dhe nderimi i kulteve të ndryshme me origjinë nga Lindja, respektivisht nga Azia e Vogël, Siria, Egjipti dhe Persia, të cilat pos që nderoheshin në trajta burimore, ato, sipas *interpretatio romana*, identifikoheshin edhe me perëndi të panteonit romak. Në mesin e hyjnive burimorë nga Lindja që nderoheshin në Dardani, ndër më të rendësishmit ishte *Mitra*, perëndi iraniane e diellit dhe personifikimi i dritës së pamposhtur. Rruga e kalimit dhe përhapjes së këtij kulti indopersian nga vendlindja e tij në Indi, ishte përmes Persisë, dhe pas humbjes së kësaj të fundit, në luftë me Aleksandrin e Madh, u zgjerua në të gjithë botën helene, për t'u përhapur më pastaj përmes Romës në tërë territorin e Perandorisë. Bartësit dhe mbështetësit kryesorë të këtij kulti, i cili ishte edhe rivali i një feje që po lindte, krishterimit, ishin ushtarët. Si kult mitik që ishte, në Dardani kishte ardhur përmes Dakisë dhe Danubit.¹ Ai është dëshmuar epigrafikisht në arealin e Kumanovës,² (mbishkrimi nr.1) në një altar, i cili ishte ngritur për shëndet të perandorëve. Monumenti ishte ngirur gjatë udhëheqjes së konsujve Gentiano dhe Basso, nga Apollonides. Ai ishte *contrascriptor* në *vectigalis Illyrici* në stacionin Lamud,³ si duket edhe në atë të Vizianos. Në një altarë tjetër po nga Kumanova,⁴ (mbishkrimi nr. 2) të cilit nuk i dihet dedikuesi, meqë ai është i dëmtuar, kuptojmë së altari ishte ngritur në nderim të Mitrës së shenjtë. Të dhënat arkeologjike sugjerojnë se në Kumanovë mendohet se ruhen gjithashtu mbetjet edhe të dy *mithraeumeve*.⁵ Prezenca e këtij kulti është dëshmuar edhe në

¹ Naser Ferri, *Mythologia viva*, Prishtinë, 2012, 127.

² Nikola Vulić, "Antički spomenici naše zemlje", *Spomenik SKA*, LXXI, (Beograd, 1931), 200; Petar Petrović, *Paleografija rimskih natpisa u Gornjoj Meziji*, Beograd, 1975, 130, 9; Zef Mirdita, *Antroponimia e Dardanisë në kohën romake*, Prishtinë, 1981, 238-239, 157; Emine Kalaja-Hajdari, *Shndërrimet në Dardani gjatë periudhës romake*, Prishtinë, 2017, 282, 212.

³ Stacioni doganor në Lamud, ishte zonë e trefishtë kufitare, meqë lidhte Mezinë Superiore, Maqedoninë dhe Thrakinë cf: Aleksandra Nikoloska, "Evidence of Oriental cults from the Republic of Macedonia", *Romanisation orental Gods*, MASA, University of Laiden, Skopje, 2015, 267.

⁴ Nikola Vulić, "Antički spomenici naše zemlje", 1934, 29; Mirdita, *Antroponimia e Dardanisë*, 241, 172; Kalaja-Hajdari, *Shndërrimet në Dardani*, 286, 226.

⁵ Milovan Kokić, "Novi tragovi mitrina kulta u južnoj Srbiji", *Glasnik srpskog naučnog društva*, (Skopje, 1933), 1.

municipiumin Ulpiana nga një *ex voto* zbuluar në Janjevë.⁶ Në pjesën qendrore të pllakës është paraqitur skena e tauroktonisë (sakrifikimi i demit). Duhet potencuar se, imazhi i tauroktonisë, pak a shumë është i paraqitur në mënyrë të njëjtë në tërë Perandorinë,⁷ përkundër që bashkësitë individuale kanë pasur liri për të vizualizuar dhe interpretuar historinë e Mitrës në mënyrë të vet. Në rastin e Ulpianës, Mitra paraqitet duke therur demin, të cilin e sulmojnë një qen dhe një gjarpër. Fakti se pllaka ishte e gdhendur vetëm në njërën anë⁸, lë të hamendësohet që ajo zbkuronte murin e një *Mithraeumi*. Megjithatë, deri më tani nuk janë gjetur ende gjurmët e ndonjë sanktuari në Ulpianë dhe arealin e saj kushtuar Mitrës.

Hyjni tjetër i dëshmuar epigrafikisht në Dardani ishte edhe *Serapisi*, hyjni ky sinkretik greko-egjiptian, hy i diellit dhe pjellorisë, shërimit dhe mjekësisë, si dhe mbrojtës i marinarëve. Ky ishte njëri ndër hyjnitë e huaja që zuri vend në panteonin romak, dhe më pas u përhap në një pjesë të madhe të territoreve të pushtuara nga romakët,⁹ përfshi edhe Dardaninë. Në provincën e Mezisë, pjesë e së cilës për një kohë ishte edhe Dardania, përgjithësisht është pak i dëshmuar, sikundër edhe nëpër provincat fqinje. Deri me tani, në territorin e Dardanisë adhurimi i kultit të Serapisit epigrafikisht është dëshmuar në një altar të zbuluar në Zllokuqan (Scup),¹⁰ (mbishkrimi nr. 3) në Dërsnik¹¹ (mbishkrimi nr. 4) dhe në Zllakuqan të Klinës,¹² (mbishkrimi nr. 5), ndërsa në Ravnë është zbuluar një kokë e mermerit, respektivisht fragmente të një statuje, që mendohet që përfaqëson Serapisin.¹³ Bartësit e këtij kulti të ardhur në këtë pjesë të Perandorisë, me gjasë në shekujt II-III pas Kr., fillimisht

⁶ Vulić, “Antički spomenici naše zemlje”, 1941-1948, 106.

⁷ Lucinda Dirven, “The Mithraeum as tableau vivant”, *Religion in the Roman Empire, volum I*, (Tubingen-Germany 2015), 31.

⁸ Emil Čerškov, *Romakët në Kosovë dhe Municipiumi DD te Soçanica*, Prishtinë, 1973, 72.

⁹ Lidhur me përhapjen e këtij kulti në Perandorinë Romake cf: Perikles Christodoulou, “Serapis, Isis and the Emperor”, *Romanisation orental Gods, MASA, University of Laiden*, (Skopje, 2015), 169.

¹⁰ Borka D. Josifovska, *Inscriptions de la Mésie Supérieure: Scupi et la Région de Kumanovo*, vol. VI, CĚÉNFPUB, (Beograd 1982), 59, 19; Kalaja-Hajdari, *Shndërrimet në Dardani*, 258, 133.

¹¹ Mirdita, *Antroponimia e Dardanisë*, 256, 259, 262, 281; Kalaja-Hajdari, *Shndërrimet në Dardani*, 389, 395, 571, 596; Vulić, “Antički spomenici naše zemlje”, 1941-1948, 279.

¹² Ferri, *Mythologia viva*, 72

¹³ Zef Mirdita, *Religjioni dhe kultet e dardanëve dhe Dardanisë në antikë*, Zagreb, 2001, 63.

ishin tregtarët, të cilët me rastin e kontakteve tregtare përhapnin edhe kultet e tyre, pastaj ushtarët të cilët e pranuan atë gjatë shërbimit të tyre në provincat lindore, dhe pas përfundimit të shërbimit dhe kthimit, ndikonin në përhapjen e këtij kulti në vendet prej nga vinin, e më vonë si bartës paraqitën edhe skllevërit.

Nga Egjipti vjen poashtu edhe *Izida* (Isis), si hyjnia e jetës bashkëshortore që adhurohej dhe nderohej kudo.¹⁴ Për dallim nga vendet perrreth, ku në ndërim të kësaj hyjnie janë ngritur edhe tempuj,¹⁵ në Dardani, kulti i saj është dëshmuar epigrafikisht vetëm në një altar në Zllakuqan,¹⁶ në arealin e Dërsnikut (mbishkrimi nr. 6), ngritur nga Evfronivs, kurse figurativisht ishte e pranishme edhe në Timacum Minus,¹⁷ ku janë zbuluar dy koka nga mermeri, fragmente të statujave, të cilat mendohet se paraqesin Iziden.

Kult tjetër i njohur lindor, i cili adhurohej në tërë territorin e Dardanisë, është ai i *Dolichenus*,¹⁸ i ngjashëm me Jupiterin. Origjina e këtij kulti duket të jetë Dolichea (provinca Comagene) në veri të Sirisë. Ai është në lidhje me hyjninë *Baal*, i cili fillimisht ishte hyjni i fenomeneve natyrore, për t'u bërë më pastaj zotërues i botës.¹⁹ Shpërndarja e kultit të tij u bë nga ushtarët romakë, të cilët shërbyen në Lindje, ku edhe e pranuan dhe përshtatën këtë kult.²⁰ Kështu, nga Bali Lindor krijohet *Jupiter Dolichenus*.²¹ Kulti i tij është dëshmuar deri më tani epigrafikisht në Ulpianë, (mbishkrimi nr. 7, 8), Prizren²² (mbishkrimi nr. 9) dhe Kumanovë,²³ (mbishkrimi nr. 10). Dedikimi i zbuluar në

¹⁴ Carla Sfameni, *Isis, Cybele and other oriental gods in Rome in late antiquity*, Stutgard, 2012.

¹⁵ Silvana Blaževska and Jovan Radnjanski, "The temple of Isis at Stobi", *Romanisation orental Gods, MASA, University of Laiden*, Skopje, 2015, 216

¹⁶ Luan Përzhita, Fatmir Peja, "Qendra dhe gjetje arkeologjike të shekujve I-IV", *Harta Arkeologjike e Kosovës I*, Prishtinë 2006, 190.

¹⁷ Vulić, "Antički spomenici naše zemlje", 1941-1948, 199-200.

¹⁸ Lidhur me shtrirjen dhe adhurimin e këtij kulti në Dardani shih: Emine Kalaja-Hajdari, "Kulti i Jupiter Dolichenus në Dardani", *Kosova*, nr. 43, Instituti i Historisë, (Prishtinë, 2018), 19-24.

¹⁹ Naser Ferri, Besimi dhe kultet në Dardaninë e parakrishterë", *Dardania Sacra* 1, (Prishtinë, 1999), 40.

²⁰ Dušanka Vučković-Todorović, "Antička Demir Kapija", *Starinar* XII, (Beograd, 1964-65), 178.

²¹ Kalaja-Hajdari, "Kulti i Jupiter", 19.

²² L Annee epigraphique, 1981, 0739; M. P. Speidel, *Arch. Slov*, 31, 1980, Nikola Vulić, 1931, 133, 322; Zef Mirdita, 1981, 261, 297.

²³ *Corpus Inscriptionum Latinarum III*, 8243, (Berlin, 1881)

Ulpianë ishte ngritur nga priftërinjtë e këtij kulti, Victor dhe Dmetrius. Fakti që nderimi i kultit të tij është bërë nga priftërinjtë Victor dhe Demetrius, lë të hamendësohet për mundësinë e pranisë së një tempulli kushtuar kultit të tij në Ulpianë. Kurse, altari votiv nga Kumanova, ishte ngritur gjatë konsulatit të Sabino II dhe Anulino, nga Augusti dhe Iulia Augustae Achilleus për shëndetin e perandorit M. Aureli Antonini Pii. Përderisa në Ulpianë dhe Kumanovë Dolicheno nderohej i vetmuar, në dedikimin nga Prizreni i cili ishte ngritur nga Heracliti Surus, Dolicheno na paraqitet i shoqëruar me hynijtë Asclep, Telesfor dhe Hygia. Pos epigrafikisht, adhurimi i këtij kulti është dëshmuar edhe në material figurativ, siç është rasti i Timacum Minus, ku janë zbuluar disa fragmente të plastikës, ku shihet ky hy i ulur mbi dem.²⁴ Referuar të dhënave epigrafike, adhurimi i kultit të Dolicheno në territorin e Dardanisë ka qenë i pranishëm deri në shek. III.²⁵

Një tjetër kult oriental i cili deri më tani është dëshmuar vetëm në Dardani, përkatësisht në dy mbishkrime në Ulpianë, është ai i *Melanus Cidesius* (mbishkrimi nr. 11, 12), i shfaqur në mbishkrime si *Jupiter Melanus Cidesius*. Në të dy rastet, epiteti i përbashkët është *mel(anus)*,²⁶ atribut i Zeus Melanos. Ai paraqitet si hy mbrojtës i vendbanimit Mela në Bitini.²⁷ Epiteti i dytë *cid(iesso)* është trajtë e latinizuar dhe ka të bëjë me Zeus Kidnessos, qytet (Kideiessos) në Frigji, emër ky i cili paraqitet në legjendat e monedhave të qytetit.²⁸

Në Ulpianë është dëshmuar edhe një hy tjetër me origjinë nga Frigjia, ai i *Ezzaaios*²⁹ (mbishkrimi nr. 13). Ky monument i ishte kushtuar Zeus Ezaios, nga Apollonius i biri i Menelaos. Ka të ngjarë që mund të bëhet fjalë për hyjni pajtore të qytetit të Aizanoi. Edhe në këtë rast, kemi ngjashmëri me Jupiterin, si mbrojtës i minierave dhe minatorëve. Nderuesit e këtij kulti janë të ardhur nga Anadulli për të punuar në miniera.³⁰ Në fakt, këto epitete të përdoruara mund të jenë thjesht

²⁴ Vulić, "Antički spomenici naše zemlje", 1941-1948, 93.

²⁵ Zef Mirdita, "Prisutnost orientálnih kultova na području Dardanije", *VAMZ*, 3. s., XXXIV, 37-58, (Zagreb, 2002), 43.

²⁶ Fatmir Peja, "Epigrafika", *ABKM*, Beograd, 1998, 3.

²⁷ Fatmir Peja, "Jedan zanimljiv natpis sa Ulpiane", *Buletini i Muzeut të Kosovës*, XII-XIV, (Prishtinë, 1984), 59.

²⁸ Po aty.

²⁹ Andras Móscy, *Gesellschaft und Romanisation in der romischen Provinz Moesia Superior*, (Budapest-Amsterdam 1970), 244; Slobodan Dušanić, "Heteroklitičko matalli u natpisima rudničkoog novca", *Živa Antika*, 21, (Skopje, 1971), 258-259; *AE*, 1972, 144, 502; Mirdita, *Antroponimia e Dardanisë*, 247, 209.

³⁰ Slobodan Dušanić, (Skopje, 1971), 258 - 259.

emërtime toponimike të vendeve të origjinës së imigrantëve, të cilët përmes tyre dëshironin të ruanin identitetin e tyre etnik dhe kulturor. Praninë e tyre në provincën e Mezisë së Epërme duhet parë si rrjedhim të një vale imigrimesh përgjatë shekullit II nëpër krahinat e pasura me miniera. Gjenerata e parë e të imigruarve greqishtfolës zakonisht nderonin hyjnitë e tyre lokale, pra Zeusin nga vendi i origjinës së tyre, në gjuhën e tyre amtare, në dallim nga pasardhësit e tyre që, pasi fitonin të drejtën e qytetarisë romake, përdornin gjuhën latine dhe Zeusin lokal të tyre e identifikonin me kryehyjnin e panteonit romak, Jupiterin.³¹ Kështu, me sa duket, ky hy asnjëherë nuk është pranuar si kult nga autoritetet romake, sepse në asnjë rast nuk është dëshmuar i ngritur për mbrojtje të perandorit apo shtetit, por vetëm dhe gjithnjë për mirëqenien e adhuruesve të tij.

Hyjnesha *Atargatis* (Dea Syria), hyjneshë siriane, personifikonte natyrën, jetën dhe plleshmërinë, ishte e pranishme edhe në Dardani. Kulti i saj është dëshmuar se adhurohej në mesin e popullatës së arealit të Scupit,³² (mbishkrimi nr. 14, 15) nga ku janë zbuluar dy monumente përkushtuar kultit të saj. Monumentin e parë e kishte ngritur një qytetar romak emri i të cilit nuk është ruajtur në tërësi, por emri i qytetit prej nga ai ishte, është ruajtur, dhe ai ishte nga Verona.³³ Ai mund të ketë qenë *dumvir* në koloninë e Scupit. Ndërsa nga monumenti i dytë, kushtuar po kësaj hyjnie, na janë ruajtur dy fjalë, ku thuhet se ky altar i është dedikuar të shenjtës Hyjnisë Syriae. Të dhënat epigrafike sugjerojnë se bartës të këtij kulti ishin skllëverit, tregtarët dhe ushtarët.

Në grupin e perëndive lindore që adhuroheshin në Dardani ka zënë vend edhe *Quadrivia*, hyjnesha e udhëkryqeve. Përderisa kulti i saj ishte shumë i pranishëm në provincat e Germanisë, Panonisë, Dalmacisë dhe Dacisë³⁴, në Dardani adhurimi i saj është dëshmuar epigrafikisht deri më tani vetëm në qytetin e Scupit³⁵ (mbishkrimi nr. 16). Mbishkrimi është tejet i dëmtuar, dhe si rrjedhojë është e pamundur të nxirren më

³¹ Aleksandra Bošković-Robert, *Le culte de Jupiter en Mésie Supérieure*, (Tezë doktorate, Paris IV Sorbonne, 13/12/2006).

³² Borka D. Josifovska, *Inscriptions de la Mésie Supérieure: Scupi et la Région de Kumanovo*, vol. VI, CĖĖNFPUB, (Beograd 1982), 58, 17; Borka D. Josifovska, 1982, 57, 15.

³³ Lenče Jovanova, "On some the Oriental cults in the Skopje-Kumanovo region", *Romanisation oriental Gods, MASA, University of Laiden*, Skopje, 2015, 296.

³⁴ Josifovska, *Inscriptions*, 57.

³⁵ Vulić, "Antički spomenici naše zemlje", 1933, 210; Mirdita, *Antroponimia e Dardanisë*, 218, 35; Josifovska, *Inscriptions*, 56 - 57, 13.

shumë të dhëna pos emrit të perëndisë. Na është ruajtur po ashtu emri Valens, që më gjasë mund të këtë qenë ngritësi i këtij monumenti.

Një hyjni tjetër i ardhur nga provincat lindore që adhurohej shumë në provincat danubiane është edhe *Sabazio*, hy sinkretik, mbrojtësi nga e keqja. Nderimi i kultit të tij është dëshmuar gjithashtu edhe në Dardani, respektivisht në Timok³⁶ (mbishkrimi nr. 17), i cili njëherit paraqet edhe rastin e vetëm të adhurimit të tij në tërë provincën e Mezisë. Altari ishte ngritur gjatë konsulatit të M. Antonio Gordiano Augusto dhe Clodio Pompeiano për shëndetin e perandorit, nga Flavius Clemes.

Pos përkushtimeve ku adhuroheshin kulte të perëndive të ndryshme, burimet epigrafike kanë dëshmuar gjithashtu adhurimin e personave të mortshëm. Një rast të tillë e kemi në Municipiumin DD, ku gjatë gërmimeve arkeologjike të zhvilluara në vitet e '60-ta,³⁷ është zbuluar një monument kushtuar kultit të Antinout, (mbishkrimi nr. 18) bashkë me tempullin kushtuar kultit të tij. Kushtimi ishte ngritur nga kolonët e minierave të argjendit të Municipit DD. Realizimi i punimeve në ndërtimin e tempullit i ishte besuar Telephorit, prokurator dhe i liruar i perandorit. Në kushtim emri i tij ishte shënuar si *Antonioo Heroi*. Mendohet se Antinou ishte mik i perandorit Hadrian, dhe me urdhrin e tij ai ishte flijuar duke rënë në lumin Nil.³⁸ Perandori e heroizoi atë, duke e ngritur në kult në shenjë respekti për të. Kushtimi dedikuar tij paraqet rastin e vetëm deri më tani në Ballkan, përderisa tempulli i Antinout paraqet të vetmin sanktuar kushtuar hyjnive orientale zbuluar në Dardani.

Si përfundim mund të themi se dëshmitë epigrafike pasqyrojnë qartë prezencën e një komuniteti të ardhur nga Lindja në territorin e Dardanisë që në shekullin e parë, për të arritur fluksin më të madh gjatë shekujve II-III. Bashkë me ta depërtuan edhe kultet e ndryshme në Dardani duke e pasuruar kështu korpusin e hyjnive zyrtarë dhe jozyrtarë të cilët adhuroheshin dhe nderoheshin në këtë pjesë të Perandorisë Romake përgjatë shekujve I-III. Për shkak të përmbajtjes së varfër të mbishkrimeve dhe faktit se një pjesë e madhe e tyre janë të dëmtuara, është e vështirë të përcaktohet statusi i saktë juridik i një numri të madh të këtij komuniteti. Fakti se një pjesë e tyre posedonin *tria nomina* është tregues i qartë se ata zotëronin statusin e qytetarit romak. Në mesin e tyre

³⁶ Vulić, "Antički spomenici naše zemlje", 1941-1948, 173; AE 1966, 93, 338; Petrović, *Paleografija*, 142, 40; Mirdita, *Antroponimia e Dardanisë*, 1981, 292, 490.

³⁷ Emil Čerškov, *Municipium DD kod Sočanica*, Beograd 1970, 65-66.

³⁸ Mirdita, *Religjioni dhe kultet e dardanëve*, 60.

kishte gjithashtu edhe zyrtarë të lartë romakë, siç e kemi rastin e *dumvir* nga Scupi, pastaj *procurator* nga Municip DD dhe zyrtarin doganor, *contrascriptor* nga stacioni doganor Lamund. Prezencën e tyre në Dardani, pos si tregtarë, zejtar etj., para së gjithash duhet parë në kontekst të eksploatimit të minierave. Është i njohur fakti se me ardhjen e romakëve kemi një intensifikim të eksploatimit të minierave në Dardani. Kësisoj, administrata romake solli një numër ekspertësh në fushën e minierave, ku si të preferuar ishin ata nga Lindja për shkak të përvojës që e posedonin në fushën e eksploatimit të minierave. Prandaj, edhe rritja e numrit të tyre gjatë shekullit II-III konsiston me rritjen e nivelit të eksploatimit të minierave gjatë kësaj periudhe.

Në favor të këtij argumenti flasin edhe gjetjet epigrafike, ku shumica e dedikimeve kushtuar kulteve të këtyre perëndive vinë pikërisht nga zonat e pasura me minierave. Në anën tjetër, prania e diversitetit religjioz, pos që shfaq anën tolerante të Romës karshi bindjeve të ndryshme religjioze, është tregues i qartë i një larmie të pasur etnik dhe kulturor. Një shumëllojshmëri të tillë e pasqyrojnë edhe tekstet e mbishkrimeve epigrafike, ku vërehet prezenca e qytetarëve të ardhur nga provinca të ndryshme romake, qoftë nga Lindja apo Perëndimi, të cilët kishin lidhur interesat e tyre politike dhe ekonomike me Dardaninë, fakt i cili shpërfaqë potencialin dhe rëndësinë që kishte Dardania në planin ekonomik për vetë Perandorinë Romake.

Referuar burimeve epigrafike, por edhe materialit arkeologjik, prania e adhurimit të kulteve orientale nuk mund të përcillet pas shekullit III. Mungesa e kushtimeve të tilla duket të ketë ardhur si rezultat i procesit të romanizimit. Kësisoj, gjenerata e parë e të imigruarve adhuronin perënditë e tyre burimore, por kjo nuk ndodhte me gjeneratat pasuese, të cilët, në ndikimin e një akulturimi intensiv, hyjnitë e tyre i identifikonin me ato romake duke ndikuar që përgjatë rrjedhës së kohës të akulturoheshin plotësisht dhe adhuronin vetëm perëndi romake. Një element tjetër duket të ketë qenë edhe kriza ekonomike dhe politike që përfshiu Perandorinë Romake gjatë kësaj periudhe, dhe si pasojë e zhvendosjes së ekonomisë xehetare në plan të dytë, ku si pasojë, rajoni humbë atraktivitetin që posedonte dikur në rrafshin ekonomik dhe politik. Por, nuk duhet lënë pa potencuar edhe ndikimin e madh që pati krishterimi si një religjion i cili gjithnjë e më shumë po zinte teren në raport me kulte pagane.

Supplementum epigraphicum

1. Kumanovë

1. []M	<i>D(eo) S(oli) M(ithrae), /</i>
2. FANO MAG	<i>Fano mag(no) /</i>
3. PRO SAL AVG[[G]]	<i>prosal(ute) Aug[g(ustorum)]</i>
N[[N]]	<i>n[n(nostrorum duorum)], /</i>
4. APOLLONIDES	<i>Apollonides /</i>
5. EORUND VECT IL	<i>eorund(em)vect(igalis) II</i>
6. Lyr SER / SC	<i>lyr(ici)ser(vus),[c](ontra)sc(riptor)</i>
ST	<i>stat(ionis) /</i>
7. LAMUD QVAM VOVE	<i>Lamud(i) quam vove</i>
8. RAT / SC STA VIZI	<i>Rat c(ontra)sc(riptor) stat(ionis) Vizi</i>
9. ANS VIZ	<i>(ani)</i>
10. GENTIA	<i>Gentia/</i>
11. NO ET	<i>no et /</i>
12. BASSO []	<i>Basso co(n)s(ulibus)</i>

2. Kumanovë

1. []EO SANCT/	<i>[D]eo sanct/</i>
2. O MITHRAE	<i>o Mithrae</i>

3. Zllokuqan -Scupi

1. ἘΠΗΚΩΦ ΣΑΡΑΠΗ /	<i>ἐπηκώφ Σαράπι /</i>
2. ΔΙΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ	<i>ιεὺχαριστήριον</i>

4. Dërsnik

1. SERAPI	<i>Serap</i>
2. INVICTO	<i>Invicto</i>

5. Zllakuqan

1. MAGNO NV	<i>Magno Nu/</i>
2. MINI ET CON	<i>mini / et con</i>
3. SERVATORI	<i>servatori /</i>
4. SERAPI	<i>Serapi</i>

6. Zllakuqan

1. DAEAE	<i>Daeae /</i>
2. ISIDI	<i>Isidi /</i>
3. EVFRO	<i>Evfro</i>
4. NIVS	<i>nivs /</i>
5. VOTUM	<i>votum/ [---</i>
6. [	<i>[</i>

7. Ulpianë

1. I O M	<i>I(ovi) O(ptimo) M(aximo) /</i>
2. D[]I[]ENO	<i>D[ol]i[ch]eno(?) /</i>
3. IV[] EL CELE []	<i>IV(?) [-]E(?)L Cele</i>
4. []R MIS []	<i>[r?] / [--]MIS /</i>
5. [] SL []	<i>[v(otum)] s(olvit) l(ibens)</i>
	<i>m(erito)]</i>

8. Ulpianë

1. I O M D	<i>I(ovi) O(ptimo) M(aximo)</i>
<i>D(olicheno) /</i>
2. PRO SALUTE D[[D NN]]	<i>pro salute d(ominorum)</i>
<i>nn(ostrorum)</i>
3. IMP AVG	<i>Imp(eratorum)</i>
<i>Augg(ustorum) /</i>
4. VICTOR DEMETRI ET DE	<i>Victor Demetri et De /</i>
5. METRIVS AMBIBI SAECE	<i>metrius Ambibi, sac[e]r /</i>
[]	<i>[]</i>
6. DOTES EIVSDEM DEI SV	<i>dotes eiusdem deis s(olverunt)</i>
<i>v(otum)</i>

9. Prizren

1. AS	<i>As/</i>
2. CLEP[]	<i>clep[i]o /</i>
3. O	<i>O</i>
4. []	<i>[]</i>
5. []	<i>[]</i>
6. []	<i>[]</i>
7. SO[]	<i>[Teles/phoro Hy]giae] / so-</i>
<i>[...] /</i>
8. HERACLITI SV	<i>Heracliti (filius) Su/</i>
9. RVS ET PRO	<i>rus, et pro /</i>
10. GENIO DOLICENI	<i>Gen(io) I(ovis) / O(ptimi)</i>
<i>Dolicheni /</i>
11. PATERNO DEO ET GEN	<i>paterno deo et Gen(io) /</i>
12. CORTIS VOTVM LIBENS F	<i>cortis votum libens f(ecit)</i>

10. Kumanovë

1. [O M D	<i>I(ovi) O(ptimo) M(aximo)</i>
<i>D(olicheno) /</i>
2. PRO SALVUTE	<i>pro salute /</i>
3. IMP M AVRELI	<i>Im(peratoris) M. Aureli /</i>
4. ANTONINI PII	<i>Antonini Pii /</i>
5. AVG ET IVLIAE	<i>Aug(usti) et Iulia</i>
6. AVG MATRI KAST	<i>Aug(ustae) matri kast(rorum), /</i>
7. ACHILLEVS EORVN	<i>Achilleus eor(un</i>
8. DEM SERVIVS POS	<i>dem) ser-vus, pos(uit) /</i>
9. KAL NOVEMBRI []	<i>Kal(endis) Novembr[es] /</i>
10. SABIANO II ET ANV	<i>Sabino II et Anu/</i>
11. LINO COS	<i>lino / co(n)s(ulibus)</i>

11. Ulpian

1. I O M	<i>I(ovi) O(ptimo) M(aximo) /</i>
2. MEL CID	<i>Mel(ano) Cid(ieso) /</i>
3. AEL OCTA	<i>Ael(ius) Octa</i>
4. VIANUS	<i>vianus /</i>
5. VET CVM	<i>vet(eranus) cum /</i>
6. SVIS VP	<i>suis v(otum) p(osuit)</i>

12. Ulpianë

1. I O M	<i>I(ovi) O(ptomo) M(aximo) /</i>
2. MEL CID	<i>Mel(ano) Cid(iesso) /</i>
3. M AVR OC	<i>M. Avr(relius) Oc/</i>
4. TAVIUS	
5. EX VOTO	

tavius /
ex voto

13. Ulpian

1. ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΣ/	<i>Απολλώνιος/</i>
2. ΜΕΝΕΛΑΟΥ/Α/	<i>Μενελάου/ ά/</i>
3. ΝΕΣΤΗΣΕ ΤòNB/	<i>νέστησε τὸν β/</i>
4. ΩΜòN ΘΕῶ; Δι; /	<i>ωμὸν θεῶ; Δι; /</i>
5. ἘΖΖΑἰω ΕὔΧΗΝ	<i>Ἐζζαἰω εὔχην</i>

14. Scupi

1.] L F PVB RE	<i>[...] L(ucii) f(ilius), Pub(lilia) Re/</i>
<i>[---] Verona con[---] /</i>
2. [[VERONA CON	<i>[de]c(urio)</i>
3. [] [] C QVAESTOR
IIVR	<i>quaestor II v(i)r col(oniae)</i>
4. [] FEL DAR HOC TPL	<i>Fl(aviae) fel(icis) Dar(danorum) hoc</i>
<i>t(em)pl(um)/</i>
5. [] NSA SVA FAC CVR	<i>[impe]nsa sua fac(iendum)</i>
<i>c(uravit)</i>
6. [] EAE SYRIAE	<i>[D]eae Syriae</i>

15. Scupi

1. [] ANCTI[]	<i>S]antc[issimae]</i>
2. [] EAE []	<i>[D]eae] Syriae ?</i>

16. Scupi

1. QVADR SA []	<i>Quadr(ivis?) sa[crum] / ...</i>
2. [] VALENS []	
3. [] V[] NVS[]	
4. [] V []	

Valens /

[]V[]NVS[]

v(otum) [s(olvit) l(ibens) m(erito)]

17. Timok

1. PRO SALVTE IMP	<i>Pro salute imp(eratoris) /</i>
2. FLAVIV[] CLEMES	<i>Flaviu[s] Clemes /</i>
3. SABA[]O PATE	<i>Saba[zi]o Pate/</i>
4. RNO A[] POSV	<i>rno A[ug(usto)] posu/i[t</i>
5. I[]O[]	<i>I[]O[]</i>
6. GORDIANO	<i>M. Ant]o[nio] /</i>
7. EVG ET C[]	<i>Gordian(o) /</i>
8. POMP COS	<i>Aug(usto) et C[lodio] /</i>
	<i>Pomp(eiano) co(n)s(ulibus)</i>

18. Soğanicë

1. ANTINOO HE[]	<i>Antinno he[roi aedem (?) iussu] /</i>
2. IMP CAESARIS T []	<i>Imp(eratoris) Caesaris, T(ariani</i>
3. ET L AELII [	<i>Hadriani Aug(usti)], /</i>
4.]COLONI ARG []	<i>et L(ucii) Aelii, [Caesaris Aug(usti)</i>
5. CVRANTE	<i>f(ili)], /</i>
TELESPH[]	<i>coloni arg(entariarum)</i>
6. PROC AUG LIB FEC	<i>[Dardanicarum?], /</i>
	<i>curante</i>
	<i>Telesph[oro</i>
	<i>proc(uratore), Aug(usti) lib(erto),</i>
	<i>fec(erunt)</i>

Emine KALAJA-HAJDARI

SUMMARY

EPIGRAPHIC EVIDENCE OF PRESENCE OF THE EASTERN DIETIES IN DARDANIA

New religious practices appeared in Dardania after Roman invasion. Archaeological and epigraphic material is the main source demonstrating to us that in the territory at hand, people worshipped a number of Eastern cults, from Asia Minor, Syria, Egypt and Persia. Such cults had made their way to Dardania as a result of various political, economic factors as well as a result of the fact that given Dardania's location, it presented a bridge between the west and the east, where cultures and religions met.

Of the Eastern deities worshipped in Dardania, *Mitra*, an Iranian god of sun, was the most important. *Serapis* was also present in Dardania, which was a syncretic Greco-Egyptian deity of sun, fertility, health and medicine. *Izida*, the god of marriage, comes from Egypt. Another eastern cult, worshipped in Dardania was *Dolichenus*, as well as *Melanus Cidesius*, and *Ezzaios*. *Atargatis*, a Syrian deity, personifying nature, life and fertility was also present, as was *Quadrivia*, a crossroads' god, and *Sabazio*, a syncretic god, protector from evil. Epigraphic sources have also brought to light the practice of worshipping mortals, as was the case with *Antonioo Heroi*.

